

DOI 10.33099/2618-1614-2021-17-4-50-54

УДК [355.48:355.233]:378

А. В. Скиданова,*кандидат історичних наук, професор кафедри філософії,
Харківський національний університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба,***І. А. Нікіфоров,***кандидат технічних наук, доцент кафедри
тактики та загальновійськових дисциплін,
Харківський національний університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба*

Поширення воєнно-історичних знань у закладах вищої військової освіти: між традиціями та новаціями

У статті обґрунтовано необхідність модернізації навчальних технологій у сфері викладання воєнно-історичних дисциплін у вищих військових навчальних закладах України. Запропоновано нову модель поширення воєнно-історичних знань, яка спирається на взаємодію традиційних та інноваційних педагогічних технологій, оптимізує вивчення воєнної історії відповідно до чинних вимог підготовки майбутніх офіцерів.

Ключові слова: воєнно-історичні знання, традиційні педагогічні технології, інноваційні педагогічні технології, модернізація освіти, історія війн і воєнного мистецтва, вищі військові навчальні заклади.

© А. В. Скиданова, І. А. Нікіфоров, 2021

Постановка проблеми. Одним з наслідків агресії Росії проти нашої держави став перегляд концептуальних засад воєнно-історичної роботи (ВІР) у Збройних Силах України (ЗСУ), розробка й упровадження відповідної Доктрини [1]. Серед напрямів ВІР, визначених у документі, є поширення воєнно-історичних знань у системі військової освіти [1, с. 12]. Успішність утілення цього напрямку залежить від ефективного поєднання двох чинників: системи викладання воєнно-історичних дисциплін у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) та вибору педагогічних технологій. Вдала організація педагогічного процесу створює умови для покращення рівня здобутих воєнно-історичних знань та їхньої подальшої конвертації до професійних компетентностей військового фахівця та лідера. Зважаючи на це актуальним є пошук моделей модернізації традиційних форм поширення воєнно-історичних знань у ВВНЗ, зокрема шляхом переосмислення системи викладання воєнно-історичних дисциплін та впровадження до навчального процесу інноваційних педагогічних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Модернізація вищої освіти через інноваційні педагогічні технології висвітлювалася багатьма вітчизняними дослідниками. Серед останніх публікацій привертають увагу роботи І. М. Дичківської [2], Г. М. Романової, П. Г. Лузана [3], Х. Ш. Бахтіярової [4], Л. О. Савенкової [5]. Перспективи взаємодії традиційних та інноваційних педагогічних технологій уперше були окреслені М. В. Кларіним [6], згодом розвинені в працях інших дослідників, зокрема вітчизняної педагогині І. М. Богданової [7]. Проблеми та перспективи модернізації вищої військової освіти або окремих військових спеціальностей шляхом упровадження інноваційного навчання порушувались у публікаціях О. Алексеєнка, Л. Наливайко [8], А. М. Сиротенка [9], В. М. Телелима [10], О. Б. Гавришків [11], Є. Іванченко, О. Маслія [12], О. В. Казева, М. М. Овчара, І. В. Кошельника [13]. Характеристика стану поширення воєнно-історичних знань у ЗСУ була надана О. О. Пашковою [14, 15]. Попри ґрунтовні та численні доробки в галузі педагогічної інноватики нині відчувається потреба в узагальненні теоретико-методологічних підходів і практичного педагогічного досвіду, яке дасть змогу сформулювати нове бачення організації здобуття воєнно-історичних знань у межах академічних дисциплін у військових вищах України задля реалізації нових вимог до ВІР у Збройних Силах України та якісної підготовки сучасних військових лідерів.

Мета статті – пошук моделі ефективного поширення воєнно-історичних знань у ВВНЗ шляхом комплексних змін у: 1) структурі викладання воєнно-історичних дисциплін; 2) застосуванні педагогічних технологій традиційного та інноваційного типів під час вивчення цих дисциплін.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Доктрини з воєнно-історичної роботи у ЗСУ вищі військові

навчальні заклади є суб'єктами ВІР, на які покладені такі функції, як:

1) виконання науково-дослідних робіт з актуальних питань воєнної історії з метою створення та вдосконалення програм навчальних дисциплін суспільно-гуманітарного циклу;

2) обробка документів і матеріалів з воєнної історії та створення на їхній основі баз даних;

3) розробка та видання наукової та навчальної воєнно-історичної продукції, рецензування воєнно-історичних праць;

4) організація вивчення навчальних дисциплін «Історія війн і воєнного мистецтва» і «Воєнна історія України»;

5) здійснення навчання з методики організації ВІР у ЗСУ;

6) проведення воєнно-історичних конференцій, воєнно-історичних польових поїздок, семінарів тощо;

7) надання пропозицій до проєктів річного плану ВІР у ЗСУ [1, с. 13–14, 17].

Реалізація кожного з перелічених завдань у свій спосіб сприяє поширенню воєнно-історичних знань. Проте окреме місце в цьому процесі займає педагогічна діяльність, адже саме вона є тією структурною ланкою, завдяки якій відбувається **дидактичне та системне засвоєння науково-обґрунтованих знань у ВВНЗ**, розвивається **дослідницький потенціал майбутніх військових фахівців, формується розуміння практичного значення воєнно-історичних студій**. Від якості організації цієї ланки значною мірою залежить реалізація місії воєнно-історичної роботи у ЗСУ.

На сьогодні в усіх ВВНЗ викладається навчальна дисципліна «Історія війн та воєнного мистецтва», до якої в різні способи в кожному з вищів інтегровано воєнну історію України [15, с. 213–214]. Цю дисципліну можна вважати спеціальною воєнно-історичною. Разом з тим, поширення воєнно-історичних знань відбувається також завдяки загальноісторичним дисциплінам, які відпрацьовують базові наукові принципи, важливі для ВІР, вивчають загальноісторичне тло, без якого утруднюється або взагалі виключається повноцінне розуміння воєнно-історичних подій і процесів. Для ВВНЗ це «Історія України та української культури». Отже, в організації навчального процесу вкрай важливим є синхронізація в часі та узгодження у змісті цих навчальних дисциплін. Так само корисним для воєнно-історичних студій є узгодження з низкою фахових військових навчальних дисциплін.

За результатами моніторингу стану воєнно-історичної роботи у ВВНЗ, проведеного протягом 2017–2018 рр. Воєнно-науковим управлінням Генерального штабу ЗСУ спільно з кафедрою історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, слушно відзначалася необхідність **збільшення бюджету навчального часу за дисципліною «Історія війн і воєнного мистецтва (у тому числі історія українського війська)»** [15, с. 217–218]. Підтримуючи

цю позицію, ми водночас вважаємо за доцільне впровадження **диференційованого розподілу бюджету навчального часу дисципліни за окремими курсами або модулями**. А саме:

1. «Історія війн і воєнного мистецтва (від давнини до 1914 р.)» для курсантів першого або другого курсу синхронно або після викладання дисципліни «Історія України та української культури».

2. «Історія війн і воєнного мистецтва (від Першої світової війни до сьогодення)» відповідно для курсантів другого або третього курсу з акцентом на історії роду військ, до якого належить майбутня спеціальність курсанта/ки.

3. «Історія Збройних Сил України» для курсантів третього або четвертого курсу, зосереджена на історії військового будівництва в Україні від часу відновлення незалежності в 1991 р. до сьогодення та на здобутому під час АТО (ООС) бойовому досвіді.

Внутрішня логіка розподілу дисципліни виходить із проблемно-хронологічного принципу. Послідовність проходження курсів/модулів спрямована на забезпечення принципу міждисциплінарності, поза яким уявити воєнну історію загалом та воєнну історію України зокрема неможливо. Якщо проходження запропонованих курсів/модулів вдало узгоджене з набуттям загальноісторичних та спеціальних знань і навичок у межах спеціальності, відбувається підвищення результативності та якості засвоєння воєнно-історичних знань. Гнучка зміна контенту дисципліни відповідно до мети курсу/модуля та спеціальності створює можливості для практичного застосування набутих знань і підвищує мотивацію курсантів до вивчення дисципліни.

Запропонована для поширення воєнно-історичних знань модель буде не повною без пошуку шляхів оптимізації **педагогічних технологій**. За визначенням ЮНЕСКО, педагогічна технологія – це системний метод створення, застосування і визначення всього процесу викладання та засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів та їхньої взаємодії, завдання якого – оптимізація форм освіти. Існує чимало інших визначень цього поняття, проте спільним знаменником для всіх дослідників є те, що *педагогічна технологія спрямована на підвищення ефективності навчального процесу та гарантує досягнення запланованих результатів навчання* [2, с. 65–66].

Останніми десятиліттями вітчизняна вища школа перебуває у стані трансформацій у напрямку до інноваційної освіти, все ще відчутно зберігаючи традиційні підходи й відповідні педагогічні технології. Цю непросту ситуацію відображено в документах про стратегічну візію розвитку освіти в Україні, які все ще констатують потребу в інноваційності. Так, одним із завдань Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 рр. було забезпечення системного підвищення якості освіти на інноваційній основі [16]. Очікуваним результатом Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 рр. є створення інноваційних розробок, упровадження нових методів і підходів у викладанні, зокрема шляхом

інтегрування інновацій у навчальні плани й освітні програми [17, с. 48, 56]. Тож нині важливо зрозуміти, в який спосіб інноваційні педагогічні технології здатні оптимізувати процес поширення воєнно-історичних знань у закладах вищої військової освіти та як вони можуть поєднуватися з традиційними підходами.

Уважаємо, що **базовими** для навчальних дисциплін ВВНЗ, пов'язаних з воєнно-історичним контекстом, є традиційні технології навчання. Це твердження не є даниною історичній усталеності цих технологій у вищій військовій школі чи результатом її інерційності як соціального інституту. Ми також не схильні вважати традиційні технології конструктом, застиглим у формах і методах викладання. Виходячи з педагогічної теорії та досвіду, припускаємо, що традиційні педагогічні технології zasadничо важливі й незамінні для організації навчального процесу ВВНЗ з низки причин. Традиційне навчання є систематичним, поетапним, неперервним, з високою керованістю та оптимальними можливостями планування, забезпечує досягнення мети в стислі терміни [2, с. 27]. Основною метою традиційних технологій є формування в курсантів наукового світогляду, засвоєння ними загальнонаукових та професійних знань, умінь і навичок.

Традиційні педагогічні технології спираються на пояснювально-ілюстративну модель навчання, яка добре працює у випадках, якщо: 1) необхідно забезпечити швидке, стійке засвоєння навчальної інформації; 2) зміст навчального матеріалу має інформативний характер і надто складний для того, щоб курсанти здійснювали самостійний пошук знань; 3) курсанти ще не мають опорних знань для якісного опанування нових [4, с. 25]. Усе це відповідає особливостям організації ВВНЗ (лекційно-семінарська система занять, чіткий розподіл дисциплін за навчальними семестрами, визначені терміни складення заліків та іспитів, сталий склад навчальних груп, різний рівень опорних знань курсантів, сполучення навчання з виконанням військових обов'язків) та керівним документам щодо організації навчального процесу у ВВНЗ [18]. Особливо доречними традиційні педагогічні технології є на першому та другому курсах навчання, зокрема під час вивчення запропонованого вище ознайомчого первинного курсу/модуля «Історія війн і воєнного мистецтва (від давнини до 1914 р.)» та інших дисциплін, які містять пов'язані з воєнною історією модулі.

Отже, **традиційні педагогічні технології відіграють важливу роль, коли йдеться про систематичне поширення та закріплення науково обґрунтованих, структурованих, базових воєнно-історичних знань серед широкого загалу курсантів та слухачів ВВНЗ.**

Традиційні педагогічні технології мають внутрішню логіку побудови, яку характеризує технологічний ланцюжок: *подача інформації викладачем → сприйняття, осмислення, заучування інформації курсантами → відтворення інформації для контролю й оцінювання викладачем.* Роль викладача в цій системі є не лише провідною, а й домінуючою (викладач – суб'єкт навчання,

курсанти – об'єкти його педагогічних впливів). Форми організації такого навчання вноормовані та регламентовані. Зважаючи на сказане вище, **поширення воєнно-історичних знань у парадигмі традиційного навчання може мати суттєві недоліки, спричинені таким:** 1) якість знань суттєво залежить від суб'єктивного чинника – педагогічної майстерності та лекторських здібностей викладача; 2) мотивація отримання знань може нівелюватися директивним обов'язком вчитися та звестися лише до мети отримати оцінку; 3) засвоєння знань відбувається на репродуктивному рівні; 4) ці технології не орієнтовані на індивідуальні особливості пізнавальної активності курсантів та, пропонуючи засвоєння готових знань, стримують можливості для розвитку самостійної творчої пізнавальної діяльності.

Для того, щоб спрямувати поширення воєнно-історичних знань у більш адекватне сучасним соціальним запитам русло, орієнтоване на **формування компетентностей, цінностей, розвиток критичного мислення і здатності до самостійного отримання знань та їх подальшого продукування, набуття гнучких навичок, пов'язаних зі взаємодією (або ж soft skills), урахування індивідуальних особливостей курсантів, підвищення мотивації до навчання і стимулювання інтересу до подальшого позааудиторного пізнання, потрібно звернути увагу на інноваційні педагогічні технології.**

Інноваційна педагогічна технологія – цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження у практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його мети до очікуваних результатів [2, с. 338–339]. У вузькому сенсі інноваційна педагогічна технологія є засобом реалізації освітніх інновацій. Довший час традиційне й інноваційне навчання розглядалися як категорії альтернативні, адже вони розходяться за метою, змістом, формами і методами, характером взаємодії між викладачем і тими, хто навчається, зрештою – за результатами [5, с. 12]. Інноваційний підхід передбачає переорієнтацію освітнього процесу на розвиток у здобувачів освіти продуктивного мислення, формування комунікативних надпрофесійних навичок, розвиток активної, ініціативної особистості, здатної до самостійного пошуку та засвоєння нових знань, розв'язання проблемних ситуацій протягом усього життя в умовах мінливого, інформаційно насиченого середовища. Відповідно, інноваційним освітнім технологіям притаманні відмінні від традиційних форми й методи викладання. Ті, хто навчається, мають стати активними здобувачами знань, а отже, суб'єктами процесу нарівні з викладачем, який розглядається як партнер, тьютор, фасилітатор. Відбувається диверсифікація джерел інформації, форми контролю стають більш гнучкими й індивідуалізованими, акцент зміщується на самоконтроль і рефлексію здобувачів знань. Управління процесом викладання стає демократичнішим.

Попри привабливі перспективи від упровадження, **інноваційні педагогічні технології все ж не є універсальними**. Якщо говорити про п'ять рівнів засвоєння знань («упізнавання», «репродуктивний», «розуміння», «реконструктивний/перетворювальний», «творчий»), то очевидно, вони є більш прийнятними для вищих рівнів. Засвоєння знань на цих рівнях потребує опанованих базових знань і залежить від активності тих, хто навчається. Інноваційні процеси в освіті оцінюються як такі, що мають високі ризики при досягненні мети, вимагають стратегічного планування та вибору серед багатьох методик оптимальних шляхів досягнення мети [2, с. 27], потребують науково-методичного підходу на всіх рівнях управління [9], зокрема розробки принципово інших моделей організації навчального процесу.

Зважаючи на сказане вище та враховуючи усталеність використання традиційних педагогічних технологій, **дидактика поступово відійшла від альтернативного сприйняття традиційних та інноваційних технологій, шукаючи відповіді на запитання про формати їхнього поєднання**.

У процесі трансформацій освіти в Україні педагогіка вищої школи сприйняла компромісне бачення взаємодії традиційного й інноваційного навчання [2, с. 26; 4, с. 47; 12, с. 2]. Такі підходи були викладені Михайлом Кларіним і модифікувалися дослідниками впродовж останнього часу. М. Кларін пропонував поділити інноваційні підходи на два типи, які відповідають репродуктивній і проблемній орієнтаціям освітнього процесу [6, с. 7]. *Інновації-модернізації* спрямовані на осучаснення педагогічного процесу з метою досягнення вищих результатів у традиційній парадигмі репродуктивного навчання. *Інновації-трансформації* перетворюють традиційне навчання, надають йому навчально-пошукового характеру, головною метою стає розвиток особистості, здатної самостійно здобувати новий досвід, продукувати нові знання, особисті смисли та способи дії [6, с. 7]. Українська педагогиня Інна Богданова до окресленої типологізації запропонувала додати *комплексність (комбіаторність)* видозмін, до яких приводить застосування інновацій у системі освіти. Комбіаторності властиве поєднання елементів модернізації, модифікації та раціоналізації традиційної системи з її трансформацією [7].

Якщо спроектувати ці підходи на запропоновану вище структуру викладання дисципліни «Історія війн і воєнного мистецтва (в тому числі історія українського війська)», то найбільш раціональною відповідно до структури підготовки військових фахівців і релевантною щодо завдань доктрини з ВІР у ЗСУ видається модель, у якій **інноваційно-модернізаційна модель діє під час проходження першого та другого курсу/модуля, створюючи необхідні передумови для втілення інноваційно-трансформаційної моделі вже на третьому етапі проходження курсу/модуля на старших курсах університету**.

Для вибору оптимальних шляхів досягнення мети в межах курсів/модулів зазначеної дисципліни й інших дисциплін воєнно-історичного спрямування пропонуємо застосовувати інноваційні технології, які мають добру апробацію в західній і вітчизняній вищих школах та детально описані в педагогічній літературі (рис. 1).

Рис. 1. Орієнтовна модель використання інноваційних педагогічних технологій у процесі поширення воєнно-історичних знань у ВВНЗ

На сьогодні для впровадження окресленої вище моделі викладання воєнної історії у ВВНЗ існують як сприятливі обставини, так і перешкоди. До останніх віднесемо так звані *антиінноваційні бар'єри* [2, с. 255–257]: несумісність нового з наявним досвідом і цінностями, стереотипи мислення педагогічного співтовариства, психологічні бар'єри активного неприйняття викладачами нововведень, брак методичного забезпечення, недостатня поінформованість у галузі педагогічної інноватики, брак професійних майданчиків для обміну досвідом і вдосконалення педагогічної майстерності в галузі викладання воєнної історії, значне навантаження педагогів, матеріально-технічні обмеження. Зазначимо також, що актуальним викликом для воєнно-історичних дисциплін у ВВНЗ є визначення їхнього місця серед спецкурсів циклу професійної підготовки військових фахівців.

Водночас оптимізму додає значний досвід викладання воєнно-історичних дисциплін, накопичений на мікрорівнях (викладачі, наукові школи тощо), локальні педагогічні експерименти з поширення воєнно-історичних знань у ВВНЗ, перевідкриття інформаційних засобів як інструменту втілення інноваційних педагогічних технологій та їхнє органічне входження до навчального процесу, що відбулося за час пандемії, реформування системи вищої військової освіти в напрямі формування компетентностей та найбільш потужний мотиватор змін – нові соціальні запити й очікування нового покоління тих, хто нині обирає військовий фах.

Висновки

Результативне та якісно нове за змістом поширення воєнно-історичних знань у ВВНЗ має спитатися на **модернізовані навчальні технології**. Одну з моделей такої модернізації обґрунтовано в статті. Вона передбачає поетапність викладання основної воєнно-історичної дисципліни «Історія війн і воєнного мистецтва (у тому числі історія українського війська)», зумовлену узгодженням з фаховими військовими та загальноісторичними дисциплінами та орієнтацією на військову спеціальність здобувачів знань. Порядок проходження дисципліни та спрямованість її курсів/модулів створюють евристичні можливості для ефективного втілення міжпредметних зв'язків, надають дисципліні та відповідним воєнно-історичним знанням прикладного характеру. Дилема застосування традиційних чи інноваційних педагогічних практик має поступитися формату, в якому вони взаємодіють. Інноваційні педагогічні технології, підсилюючи базовий репродуктивний рівень здобуття воєнно-історичних знань, згодом, в міру проходження дисципліни, мають стати провідними. Лише за умови логічного, послідовного, системного впровадження інноваційних технологій здатні модернізувати здобуття воєнно-історичних знань, зокрема задля втілення нових концептуальних засад Доктрини з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України, та стати дороговказом на шляху побудови якісно нової воєнної освіти загалом.

Перелік літератури

1. Доктрина з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України : ВКП 1-00(86)01.01 / Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних Сил, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – [Київ], 2020. – 27 с.
2. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. / І. М. Дичківська. – Київ : Академвидав, 2004. – 352 с.
3. Теорія і практика впровадження інноваційних технологій навчання у професійну підготовку кваліфікованих робітників : монографія / П. Г. Лузан, В. М. Манько, Л. В. Нестерова, Г. М. Романова ; за заг. ред. Г. М. Романової ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проф.-техн. освіти. – Київ : Поліграфсервіс, 2014. – 216 с.
4. Інноваційні технології навчання : навч. посібн. для студ. вищих технічних навчальних закладів / відп. ред. Х. Ш. Бахтіярова ; Нац. транспортний ун-т. – Київ : НТУ, 2017. – 172 с.
5. Формування психолого-педагогічної компетентності викладачів : тренінг-курс для викл. ун-ту / [Савенкова Л. О. та ін. ; за заг. ред. Л. О. Савенкової, Г. М. Романової]. – Київ : КНЕУ, 2011. – 390 с.
6. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии / М. В. Кларин. – Рига : Эксперимент, 1995. – 176 с.
7. Богданова І. М. Педагогічна інноватика / І. М. Богданова. – Одеса : ТЕС, 2000. – 148 с.
8. Алексеев О. Особенности развития сферы инновационной деятельности в заведениях высшей освіти та научных учреждениях Збройних Сил України [Електронний ресурс] / О. Алексеев, Л. Наливайко // Збірник наукових праць «Військова освіта» Національного університету оборони України. – 2020. – № 2 (42) – С. 9–17. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2020-2/9-17>.
9. Сиротенко А. М. Інновації в системі підготовки військових фахівців з вищою освітою: поняття, сутність, спрямованість [Електронний ресурс] / А. М. Сиротенко, С. О. Богунов, Ю. І. Приходько // Наука і оборона. – 2018. – № 3. – С. 38–46. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2018-4-3-38-46>.
10. Телелим В. М. Інноваційна спрямованість військової освіти: поняття та сутність, рушійні механізми / В. М. Телелим, Ю. І. Приходько // Збірник наукових праць «Військова освіта» Національного університету оборони України. – 2015. – № 1 (31) – С. 3–16.
11. Гавришків О. В. Використання інноваційних освітніх технологій у підготовці майбутніх військових / О. В. Гавришків // Актуальні питання застосування на практиці досягнень сучасної педагогіки і психології : збірник тез міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 8–9 травня 2020 р. / Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень». – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2020. – С. 74–78.
12. Іванченко Є. Впровадження інноваційних педагогічних технологій та методик у вищу військову освіту – запорука підвищення її якості [Електронний ресурс] / Є. Іванченко, О. Маслій // Педагогіка безпеки. – 2018. – № 1. – С. 1–8. – Режим доступу : <https://doi.org/10.31649/2524-1079-2018-3-1-001-008>.
13. Казев О. В. Використання інноваційних педагогічних технологій у загальновійськовій підготовці майбутніх офіцерів-прикордонників [Електронний ресурс] / О. В. Казев, М. М. Овчар, І. В. Кошельник // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2021. – № 1 (100). – С. 93–99. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2021-100-1-93-103>.
14. Пашкова О. О. Заходи воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України у контексті військово-патріотичного виховання курсантів ВВНЗ (2017–2019) [Електронний ресурс] / О. О. Пашкова, В. А. Бідний // Воєнно-історичний вісник : зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2019. – Вип. 4 (34) – С. 159–171. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2019-34-4-159-171>.
15. Пашкова О. О. Військово-патріотичне виховання курсантів вищих військових навчальних закладів України (1991–2019) : дис. ... канд. іст. наук. : 20.02.22 / О. О. Пашкова ; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – Київ, 2021. – 312 с.
16. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 344/2013 від 25 червня 2013 р.. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>.
17. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>.
18. Положення про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти [Електронний ресурс] : затверджено наказом Міністерства оборони України № 4 від 9 січня 2020 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-20#Text>.